

BESZÉDES VALÉRIA

KÁLMÁNY LAJOS ÉS MESÉI

Kálmány Lajos kutatásai alapját képezik a kibontakozó jugoszláviai folklórkutatásnak. Jelentőségét megsokszorozza az is, hogy vidékünkön ő volt az egyetlen, aki nagyobb összefüggő területen gyűjtött. Gyűjtései alapján rekonstruálhatjuk Észak-Bánság szellemi műveltségét a századfordulón. Munkánkat sokban megkönnyíti, hogy Kálmány már kezdettől fogva tartotta magát elvéhez: a népköltészeti alkotásokat nem alakította, nem irodalmi és esztétikai szempontból gyűjtötte anyagát. „A népet akartam gyűjteménnyel ismertetni — írja —, ezért felvettem minden fellelhető anyagot. Felvettem a »mesék és rokonneműek« közé mindazt, amit népünk mesélni, meszeszerűen elbeszélni szokott: *felvettem úgy, amint népünk ajkáról hallottam s az ekként való közlést elengedhetetlen kötelességnek tartom a gyűjtőkre nézve.*” (Kiemelés B. V.)

Elvén még azután se változtatott, hogy a korabeli tudományosság ezt rótta föl legnagyobb hibájaként. „Kálmány ama gyűjtők közé tartozik, akik túlságba viszik a lelkiismeretességét (...) Legnagyobb gyengesége a kritikátlan szerkesztés. Halomra gyűjt értékest, értéktelent.”²

Berze Nagy Jánossal is amiatt volt vitája, aki a *Hagyományok* ismertetésekor válaszol Kálmánynak a könyv jegyzeteiben őt ért sérelmekre, mert szerinte a nagy mesetudós stilizálta szövegét. Emiatt Berze hidegen fogadja a *Hagyományok* két kötetét, mindenáron igyekszik azok értékét csökkenteni. Borbély Mihályban nem a tehetséges mesemondót látja. Szerinte a mesemondók egyénisége „észrevehető sajtászerű bélyeget még a prózai hagyományokon se igen hagyhat, mert hiszen a sérthetetlenséget maga a néplélek ellenőrzi”.³ A továbbiakban kifejti, hogy a tehetséges mesemondók visszatükrözik a szűkebb közösség hagyományait, közülük csak azokat szólatatják meg, amelyek az adott területen ismertek. Borbély meséit terjedősnek, vázlatosnak tartja, s megállapítja, hogy stílusa még nem forrott ki.

Kálmány ezekre az ellenvetésekre a *Hagyományok* harmadik kötetében szándékozott válaszolni. „Olvassunk csak el olyan mesét, mely jó mesemondótól van betűről-betűre közölve és olyant, melyet különben nem rossz mesemondó, de nem a nép mondott el, mily nagy a kettő között a különbség. Nem

szólok az elhullajtott gyöngyökről, melyeket az irodalmi ember könnyen kihullajt a meséből. Sem arról a naivság utánzatról, mely rendszeresen azáltal kelti fel és szólítja fel figyelmünket, hogy nem a nép mesélte el úgy, hanem a tudakosság látszik, csak azokra a baklövésekre figyelmeztetek mindenkit, melyekben az ilyen mesemondó, mikor a nép beszédét nem ismeri, elszólja magát.”⁴

Megfigyeli, hogy a kiváló adatközlő milyen tudatosan idézi az egyes dalokat, meséket, vigyáz azok variálására, nehogy értelmét veszítse a mű az alakítással, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy vannak olyanok is, akik „tücsköt-bogarat összehordanak”, akiktől a romlott változatokat kapják a gyűjtők; ezek is hasznosak számunkra, mert teljesebb képet kapunk a nép hagyományairól.

Különösen fontosak a jugoszláviai magyar folklórkutatás számára Kálmánnak azok a művei, amelyek az itteni anyagot tartalmazzák. Mindenekelőtt a *Szeged népe* II. kötete, mely *Temesköz népköltészete* alcímet kapta (1882), és a *Szeged népe* III. kötete, azaz a *Szeged környéki népköltészet* (1891). A *Hagyományok* mindkét kötete nagyobbreszt a vidékünkön gyűjtött anyagot közli. Tudományos értekezéseit sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert elméleti megállapításait mindig a néphitből merített adatokkal bizonyítja. Bertartotta Gyulainak azt a tanácsát, hogy sose állítson olyat, amit megfelelő adattal nem tud bizonyítani. Számunkra ezek az adatok különösen becsek; ugyanis segítségükkel rekonstruálhatjuk vidékünk néphitét, mert ezek a mondák ma már nagyon töredékesen élnek. Elméleti fejtegetéseit se vethetjük el teljesen, mert tételeinek helyességét vagy helytelenségét máig nem cáfolták, de nem is bizonyították. Péter László, Kálmány kitudó ismerője megállapítja: „Kálmány elméletei magukon viselték korának romantikus vonásait s a Grimm és Ipolyi által kialakított módszer nyomait, amelyek következtében ő is tovább kalandozik a megengedett következtetéseknél.”⁵ Legutóbb Diószegi Vilmos cáfolta ezt a megállapítást,⁶ amikor azt bizonyítja, hogy Kálmány sohasem végzett indokolatlan összehasonlításokat, hanem következtetéseinek alapja mindig a finnugor népek szellemi kultúrája. Tévesnek tartja Kálmánnak azt a nézetét, hogy legtöbb hagyományunkban iszlám nyomot észlelhetünk. Diószegi Vilmos csak érinti a problémákat, de Kálmány munkásságának részletes elemzésére ő sem törekszik.

Bennünket elsősorban a mesékkel kapcsolatos fejtegetései érdekelnek. Már Ortutay Gyula az UMGY I. kötetének előszavában rámutatott Borbély Mihály meséinek úttörő jellegére.⁷ Ezért is érdekes, hogy Kálmány sohasem írt önálló tanulmányt a népmeséről. Egyik levelében Berzének ugyan kifejti: „Ha Ön az FFC-ben jegyzetet akar készíteni a mesevariánsokról, nem szabad megfélekeznie a magyar sajtáságokról, nem szabad utánozónak lenni ott, ahol nagyon is szembetűnő az idegen meséktől való eltérés. Néhányra majd a jövő évben megjelenő gyűjteményemben én is rámutatok, ha ki nem térhetek előle, nekem a fő feladatam a gyűjtés. (Kiemelés B. V.) Míg más lefirkál értéktelen darabokat, én első hallásra megmondom, hogy megvan-e s van-e olyan sajtásága, amelyért érdemes lejegyezni. Újabban pár száz mesefélénél csak egyet hibáztam el, betegségem előtt ezt se tettem volna.”⁸ Ebben a levélben közli, hogy fő feladatának a gyűjtést tartja, de nem titkolja azt a meggyőződését se, hogy kiválóan ismeri meséinket. Emiatt is várnánk összefoglaló nézetét a népmeséről, ugyanis nemcsak a magyar anyagot ismerte,

hanem a finn földrajztörténeti iskola eredményeit is nyomon követte. A *Hagyományok* meséinek jegyzeteiben már közli Aarne típuszámait, és a kötet beosztását is az ő mesekatalógusa alapján készítette el. Kortársai teljes egészében elfogadták a finn iskola tanítását. Ő azonban kitart annál az álláspontjánál, hogy: „Ahelyett, hogy minden más nép népköltészetében fellelhető mondákat kölcsönvetteknek tartunk, ajánlandónak vélem előbb népköltészetünk sajátosságainak kikeresését, melynek alapján azután legkönnyebben meg lehet fejteni, hogy melyik a kölcsönvett monda, vagy mese. Melyik az eredeti. Hogy az átváltozás nem rohamos, hogy a nép ragaszkodik hagyományaihoz, s ez a legfőbb ok, hogy a pogány korból eredő mondáinkban fel-felcsillan a nem keresztényes vonás is, ezt mi is elismerjük, de azért azt, hogy társadalmunk még most is abban az állapotban van, mint volt a pogány korban, nem állíthatjuk. Korunk termékei kevés pogány korszakból eredő vonásokat mutatnak, mert a pogány kor termékei is már keresztényesek.”⁹ Ipolyi Arnold összegyűjteményének szerkesztésekor is elsősorban az ősvallási nyomokat kereste meséiben, ezért kifogásolta Solymossy Sándor is.¹⁰ Véleménye szerint a vogul hasonlóságok keresése a népmesékben téves következtetéseket eredményezhet, amikor a tudomány számára már nem kétséges, hogy nincs olyan meselem, amely ne lenne ismert Közép-Európában. Kálmány álláspontját tekinthetjük mégis előbbre vivőnek, mert ő sohasem tartotta feladatának az alap-típusnak, azaz archetípusnak a keresését, és nem is hitt a finn iskola feltétlen igazában. Erre utal a fentebb idézett levélnek az a részlete, amikor Berzét arra figyelmezteti, hogy a magyar népmesék rendszerezésekor ne feledkezzen meg a magyar sajátságokról.

Mesejegyzeteiben (mert ezekben fejtette ki nézetét a népmesékről) soha nem is cáfolja, de nem is hivatkozik a finn iskola tanítására. Pedig ha komolyabban érdekelt volna, akkor valószínűleg részletesen szólt volna ezekről a kérdésekről, ugyanis kitűnően ismerte Katona Lajos munkásságát. A *Hagyományok* második részében kimerítően foglalkozik népköltészetünk hollójával,¹¹ a *Szegedvidék* népköltészetében pedig az alma szimbolikáját fejtegeti. Joggal furcsállja ezt Berze recenziójában. Kár, hogy nem jelent meg Kálmány válasza az Ethnographiában, mert akkor tudnánk, miért a mesék jegyzeteiben közölte ezeket a tanulmányokat. Péter László életrajzi írásából szereztünk tudomást arról, hogy válaszolt Berzének.

Tanulságosnak tartjuk Kálmánynak azt az esszészerű fejtegetését, amely ugyancsak a *Hagyományok* jegyzeteiben látott napvilágot, amikor a népmesék egyik főproblematikáját a rangkülönbségben látja. Részletesen elemzi a meséknek azokat a motívumait, amelyek a rangkülönbség kiküszöbölését eredményezik.¹² Nemcsak a probléma felvetése az érdekes, hanem a népköltészet-hez és néphez való viszonyát is jól tükrözi.

Kálmányról már sokan és sokszor elmondták, hogy nemcsak kitűnő gyűjtő volt és úttörő folklórkutatásunkban (Péter László szerint, ha értett volna a dallamok lejegyzéséhez, akkor Kodály és Bartók mellett ő lenne tudományosságunk harmadik nagy géniusza), hanem mindig következetesen kiállt a nép ügye mellett. Erről nemcsak a *Szeged népe* előszavai tanúskodnak, hanem azok a levelek és életrajzi dokumentumok is, amelyek a hagyatékából előkerültek. A szajáni tanító, amikor sajnálkozását fejezi ki, hogy nem tud előfizetőket gyűjteni a *Szeged népe* II. kötetére, nem mulasztja el, hogy jelezze a falu lakóinak súlyos helyzetét:

„Most áttérek a Szegény Vilmatéri és Szajáni közlakosság egy harmad-részének vért fagyraló sanyarú helyzetének ecsetelésére, kik földhöz ragadt 12 évi csapásoktól sujtoltatva szegényekké lettek. — Ezekről házaik, ingó-ságaik, mindennemű terményeik elárvereztetnek, (:gabonanemük már elvé-tetett — kocsi, ló, eke, borona, szarvasmarhájuk pedig most naponkint foly-tatólag árvereztetnek, dohányjaik lefoglaltatott, házaikból pedig kibecsültetnek:). 170 család van eddig már az örökülhetésből kizárva és hontalan földön futóvá téve. (...) S ha csapásoktól sújtott szegény haszonbérlo fizetéseképtelen, a bérbé adó elveszi mindenét, s földönfutó koldussá teszi bérlőjét, pedig ez utóbbi még jövedelmi adót is fizet vízvette bérlett földjéről, (...)

Tehát Szaján és Vilmatérnek egy harmad része nem örököl, hanem, ki merre tud, szétmegy (...)”¹³

Nemcsak a szajáni tanító tartotta fontosnak, hogy beszámoljon a falu helyzetéről, hanem hasonló levelet kapott Verbicáról, Egyházaskérről is, amikor ott tagosítottak.¹⁴ 1892-ben majdnem bezárták lázítás miatt, ugyanis az öteleki parasztok mellé állt, amikor azok föllázadtak jegyzőjük ellen. Termé-szetesen a botrány miatt nem maradhatott régi helyén, Magyarszentmártonban, áthelyezték Elemérre. Ezek után nem meglepő, hogy nemcsak a dokumentu-mok őrizték meg Kálmány haladó társadalmi nézetét, hanem a nép emléke-zetében is úgy él, hogy a szegény emberek között érezte magát igazán jól.

Munkássága utolsó szakaszában kizárólag a népmesék foglalkoztatták. Borbély dalait már nem jegyezte le, mert egyre inkább az volt a meggyőző-dése, hogy a szövegek dallamok nélkül hiányosak a tudomány számára. Her-mann Ottótól és Vikár Bélától még fonográfot is akart kérni, de hogy miért nem valósult meg ez a terve, pontosan nem tudjuk. Egyébként a fonográf fölhasználását nemcsak a népdalok lejegyzésénél tartotta fontosnak, hanem a meséknél is: „Különben míg a fonográfot annyira nem tökéletesítik, hogy vele a nyelvhagyományokat könnyűszerrel megörökíthetjük, addig a meséket sem jegyezhetjük le úgy, mint kellene. A hangsúlyozást nem is említem, ezt még csak úgy-ahogy meg lehet jelölni, de egyebet nem vethetünk papirosra. Többnyire másképpen meséli (az adatközlő), ha szabadon egyfolytában, amint szokta mondani, és másképpen, ha meg kell neki várnai a lejegyzést.”¹⁵

Kálmány már kezdettől kihasználta a levelező gyűjtők segítségét. Gye-rekeket is bevont a munkájába, emiatt volt Törökbecsén kellemetlensége.¹⁶ Ezt a módszert bizonyítja a következő visszaemlékezés is:

„Hát annyit tudok, hogy (Kálmány Lajos) itt vót Verbicán. Megismerke-dett a tanítónkkal, Farkas Péterrel. És akkó a Farkas Péter tanítót megkérte arra, hogy talán osztanának ki irkafüzeteket! És amelyik diákok szeretnének nótát írni, kiosztának közöttük. És akkor majd ha készen lesz mindegyik, aki vett egy irkát, akkor majd összeszedi. És akkor majd ki mennyi díjat érde-mel, annyit majd kap a nótáiéért.

Tehát én akkoriban még olyan harmadik vagy negyedik osztályos lehet-tem, hát úgy 1912 körül. Hát én is kaptam abban az időben jutalmat a nótá-imért; sokat leírtam.

Hát a tanító, mikor mán készek vótunk a nótákkal, hogy hát most mán több nem fér az irkába, akkor átadtuk a tanítónak, ő meg átadta a Kálmány papnak. És akkor a díjakat kiosztotta érdem szerint. Én is kaptam négy kraj-cárt, azé, hogy írtam a nótákat.”¹⁷

Életrajzából tudjuk, hogy fölöttesei nem nézték jó szemmel tudományos munkásságát, haladó nézeteit. Emiatt évenként kellett vándorolnia egyik faluból a másikba, a folklórtudomány szerencséjére. Nézetem szerint Kálmány ezekben a vándorló években volt pályája csúcán, mert amikor a szerencsétlen szegedi plébánosválasztás után végre kinevezték Csanádpalotára, csaknem másfél évtized alatt egyetlen cikket sem írt, sőt a később kiadott munkáiból arra következtetünk, hogy nem is gyűjtött. Helytelen tehát Mórának az a nézete, hogy ezek voltak Kálmány tanulóvei.¹⁸ Péter László meggyőzően bizonyítja, hogy éppen a szőregi, csókai, magyarszentmártoni évek voltak elméleti munkásságának fontos helyei. Ugyanis ekkor készítette el Ipolyi mesegyűjteményének jegyzeteit, valamint Abafi Lajos kiadatlan népköltészeti gyűjteményét is itt rendezte sajtó alá. Ekkor írta mitológiai tanulmányait is. Betegsége és nyugdíjazása után ismét gyűjteni kezdett, de ezekből csak a két-kötetes *Hagyományokat* jelentette meg, és néhány rövidebb tanulmányt az Ethnographiában.

J E G Y Z E T E K

1. Kálmány Lajos: *Szeged népe I.* Arad, 1881. 199.
2. Benedek Elek: *Szeged népe.* Fővárosi Lapok, 1881. VII. 8. XVII. évf. 153.
3. Berze Nagy János: *Kálmány Lajos új mesegyűjtése.* Ethnographia, 1915. XXVI. évf. 93—115.
4. Kálmány Lajos: *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, 1952. 88.
5. Kálmány Lajos: *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, 1952. 59.
6. Diószegi Vilmos: *Az ősi magyar hitvilág.* Budapest, 1971. 295—298.
7. „Mint előzményre alig két példára hivatkozhatunk a magyarországi népmesegyűjtemény anyagában. Az egyik Bückner híres hiencz mesélője, a soproni utcasópró, Kern Tóbiás, a másik Kálmány mesélője, Borbély Mihály, aki egy kötetre való mesét tudott elmondani gyűjtőjének. Igaz azonban Berze Nagy ama megjegyzése, hogy Borbély nem volt különösebben tehetséges mesemondó, epikus készsége eléggé közepes.” — Ortutay Gyula: *Fedics Mihály mesél.* Budapest, 1940. 2—3.
8. Móra Ferenc: *Kálmány Lajos halála.* Ethnographia, 1919. XXX. évf. 97.
9. Kálmány Lajos: *Szeged népe II.* Arad, 1882. 223.
10. Solyomossy Sándor: *Ipolyi Arnold népmesegyűjtése.* Budapest, Irodalomtörténet, 1915. IV. évf. 193—194.
11. Ezzel a kérdéssel legutóbb Gunda Béla foglalkozott az 1974-ben megtartott östörténeti konferencián.
12. A rangkülönbség kialakulását a népmesékben újabb keletűnek tartja, keresztény hatásnak véli. A rangkülönbség kiküszöbölésének Kálmány szerint négy módja van: amikor a mesehős furfangjával, eszével hidalja ezt át; például AaTh 306. A másik módja, amikor a királykisasszony a szegény származású legényt menti meg az ördögtől. A harmadik módja, amikor emberi erejét meghaladó cselekedeteket végez a mesehős; például AaTh 319. A gazdagság okozta rangkülönbséget általában az apa hangoztatja, ezt ismét a mesehős furfangja győzi le; például AaTh 303.
13. Péter László: *Kálmány-dokumentumok.* Tiszatáj, 1969. XII. XXIII. évf. 12. sz. 1106.
14. Péter László: I.m. 1106—1107.
15. Kálmány Lajos: *Hagyományok I.* Vác, 1914. VIII. o.
16. „Torontál megyében a törökbecsei iskolaszék érdemes elnöke s az itteni iskolák tanítói bevádoltak engem is, alulírottat a tanfelügyelőnél, püspöknél, hogy pap létemre a gyerekektől népdalokat, gyermekjátékokat merészelttem gyűjteni... Iskolaszéki tagoktól, primitív képzettségű tanítókból és parasztokból csapatos inquisitót állítottak egybe, mely tünetőleg az egyik iskolából a másikba megy, faggatja a gyerekeket a gyűjtés miatt — s elvégre kitélt engem az iskolából, mint az erkölcsiség megrontóját.” Pesti Napló, 1881. III. 17.
17. Katona Imre és Tóth Ferenc gyűjtése. Adatközlő: Benák Margit, 1901. Verbica, Egyházaskér. A kézirat az Újvidéki Hungarológiai Intézet adattárában.
18. Móra Ferenc: *Kálmány Lajos halála.* Ethnographia, 1919. XXX. 97—103.